

РОЗДІЛ 1

КРІПАК-ШКОЛЯР, «КОЗАЧОК», КІМНАТНИЙ СЛУЖКА: *Кирилівка, Вільшана, Вільно, Варшава*

Просте, плебейське і достатньо поширене в Україні прізвище українського генія, нащадка якогось «шевця», влаштувало не всіх його шанувальників. Про це, зокрема, свідчать і назва («Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя»), і перша фраза основного тексту («Тарас Григорович Шевченко-Грушівський родом з Звенигородського повіту (в Київщині)») автора першої фундаментальної біографії поета, надрукованої на зламі XIX і XX століть, Олександра Кониського. Зрозуміло, що родовитому українському шляхтичеві О. Кониському більше подобалося шляхетське або попівське за звучанням вуличне прізвисько родичів поета по материнській лінії, але більш-менш широкого розповсюдження його новація не отримала. З одного боку, завадила могутня традиція півстолітньої, не менше, поетичної слави саме Тараса Шевченка, а він Грушівським жодного разу себе не назвав, а з іншого, українці, відкинувши примарне шляхетство національного генія, віддали перевагу почесній аналогії його з Робертом Бернсом, і це порівняння прозвучало ще за життя великого українця й уперше – в його рукописі.

Накреслене сучасними біографами генеалогічне древо Тараса Шевченка є цілком демократичним. Передусім, слід дати спокій легенді про предка «козака Івана» (середина XVII століття), започаткованій нащадками родичів поета ще в минулому столітті, так само як і результатам сумнівних розшуків західноукраїнського письменника Степана Пушика щодо якогось «бойка», буцімто сина опришка, карпатського розбійника, який прийшов до Кирилівки з Прикарпаття. Красномовною є вже назва цієї «повіді-гіпотези» (1989, 2001) «Славетний предок Кобзаря».

Є достатньо надійні свідчення про те, що предки Шевченка давно жили в Кирилівці, можливо, від самого заснування села, яке вперше згадано в документах 1741 року. Тоді воно налічувало 130 дворів і близько 900 мешканців. За останніми архівними розшуками, дід поета, Іван Андрійович Шевченко, народився 1761 року й, у супереч родинному переказові, через малолітство не міг брати участь у Коліївщині, селянському повстанні 1768 року, проте його свідком, і красномовним, став. От тільки більшість його розповідей про ті криваві події маємо сприймати не як особисті спомини, меморати, а як квазімеморати, оповіді від першої особи з чужих уст. Батько Тараса Шевченка, Григорій Іванович, народився 1781 року в Кирилівці, а його мати, Катерина Якимівна – на два роки пізніше в Моринцях, сусідньому селі. Вони одружилися 1802 року, і перші вісім років шлюбу прожили в Кирилівці у хаті Івана Андрійовича, що мав ще шістьох дітей, а 1810 року разом із єдиною тоді дочкою Катериною переселилися до Моринців, де зайняли хату-постку сусіди тестя Григорія Івановича. Сусіда цей, Колесник, по-вуличному Копій, у селі тоді не жив.

У хаті Колесника й народився 25 лютого 1814 року великий український поет. Проте родині його довелося повернутися до Кирилівки. Переказ, записаний у двох варіантах уже наприкінці XIX століття, описує це повернення доволі романічно. Нібито Колесник-Копій був відправлений поміщиком чи то в москалі, чи навіть до Сибіру, проте спромігся втекти з-під варті, зібрав ватагу розбишак і ховався з нею в

лісах, що оточували Моринці. Він нібито докучав батькові поета, лякав уночі, примушував себе годувати та, зрештою, відібрав у нього овець і корову. Залишатися в Моринцях стало неможливо, і тоді діди Тараса спільно купили для сім'ї його батька хату та ділянку землі в Кирилівці за двісті карбованців асигнаціями.

Якщо повірити цим переказам, виходить, що в дитинстві Шевченко постраждав від одного з тих бунтарів, яких у майбутньому оспівуватиме. Так чи інакше, поет народився у Моринцях, але пам'ятав себе вже в Кирилівці, вона і стала його малою батьківщиною. Як і хата в Моринцях, у якій Шевченко народився, хата, де пройшло його дитинство, так само не збереглася. Коли 1892 року О. Кониський оглянув залишки стін і печі, він прийшов до висновку, що будівля була затісною для сімох членів сімейства, всього «ступнів 7–8 у довжину, до ступнів шости завширшки». Сам Шевченко у повісті «Княгиня» описав її отак: «И вот стоит передо мною наша бедная, старая белая хата, с потемневшею соломенною крышею и чёрным дымарём, а около хаты на прычилку яблуня с краснобокими яблоками, а вокруг яблони цветник, любимец моей незабвенной сестры, моей терпеливой, моей нежной няньки! И у ворот стоит старая развесистая верба с засохшею верхушкою, а за вербою стоит клуня, окружённая стогами жита, пшеницы и разного, всякого хлеба; а за клунею, по косогору, пойдёт уже сад. <...> ...Густой, тёмный, тихий, словом, другого такого саду нет на всём свете. А за садом левада, а за левадою долина, а в долине тихий, едва журчащий ручей, уставленный вербами и калиною и окутанный широколиственными тёмными зелёными лопухами...».

Прекрасний цей куточок лісостепової Звенигородщини, чудового природного феномена України, формував перші естетичні враження маленького Тараса. Але й неабияка фантазія його вже прокидалася. Недарма в тій же повісті оповідач, *alter ego* автора, продовжує опис батьківської садиби роздумами малюка: він «смотрит на противоположную гору, смотрит, думает и спрашивает сам у себя: “А что же

там за горою? Там должны быть железные столбы, что поддерживают небо! А что, если бы пойти да посмотреть, как это они его там подпирают? Пойду да посмотрю, ведь это недалеко»». І треба ж, сказано – зроблено. Негайно ж у путь.

Оті залізні стовпи, що підтримують небо, – це маловідомий мотив української народної космогонії. Фольклор Звенигородщини і став основою культурного коду, що визначив згодом творчість письменника й художника Шевченка. Що ж до літератури, то першим враженням від неї малий Тарас завдячував батьківському щонедільному читанню з пошарпаної «Мінеї» малозрозумілого за мовою повчання або житія, прив'язаного до цього дня церковного календаря, проте стихія усної традиції потужно доповнювала й нейтралізувала бідність та архаїчність доступних хлопчикові явищ книжної культури. Трохи забігаючи наперед, наведу красномовний факт. Коли у шевченкознавців дійшли руки до глобальної реєстрації фольклоризмів у літературних текстах Шевченка, серед небагатьох жанрових лакун виявилися й «веснянки», ігри та пісні вечірніх розваг молоді, «вулиці». А пояснити це явище можна тим, що отроцтво поета пройшло у «козачках», до того ж після п'ятнадцяти років вже за межами рідного краю. У зв'язку з цим варто згадати спогади кухаря Арсенія Татарчука, який служив у Олександра Лук'яновича в селі Мар'їнському, коли Шевченко там гостював: «часто вечорами відвідував він “вулицю” <...>. Іноді він запрошував за свій рахунок музику; тоді бувало дуже весело; сам Шевченко дуже любив, щоб присутні співали й танцювали». Чи не надолужував поет тоді, 1845 року, пропущене в юному віці?

Читач помітив, напевно, що я не згадував про злидні, прикрі для малого Тараса. Однак маленькі діти не помічають бідності своєї родини, поки життя не підкидає їм матеріал для порівняння. Крім того, діди Тараса, які не так давно витратили дуже велику суму (нехай і не двісті карбованців асигнаціями, однак значну) на хату та ділянку землі для Григорія Шевченка, не дозволили би його сім'ї голодувати. Інша річ, що в уривку з «Княгині» поет згадує про сестру Катери-

ну як про свою терплячу й ніжну няньку. Сестра-підліток доглядала маленького брата, тому що їхня мати була зайнята на панщині та обслуговувала велику родину.

Справжні страждання Тараса почалися пізніше, коли його мати, Катерина Якимівна, померла у віці тридцяти дев'яти років. Біда сталася 20 серпня 1823 року, і Тарас до цього часу провчився один рік у сільській школі в дяка Панааса Рубана. Нянька його Катря встигла вийти заміж до села Зелена Діброва, а батько залишився єдиним не лише годувальником, а й вихователем п'яти дітей. Тож не дивно, що він прагнув чимшвидше одружитися. Дівчина не взяла би собі на шию такий тягар, хіба що якась заваляца, тому Григорій Іванович обвінчався 7 грудня з тридцятип'ятирічною вдовою Оксаною Калиничихою, а та замість посагу привела своїх трьох дітей.

Школа і мачуха, два лиха, впали на Тараса. Можна уявити, з якою гіркою усмішкою читав він поезію Пушкіна «Життя на початку школу пам'ятаю...». На початку свого життя український геній пам'ятав іншу школу, стару занедбану хату на дві половини, що стояла на площі поряд із церквою. Кватирки не передбачалося, й задуха не дошкуляла школярам лише тому, що шибки у вікнах було давно вибито. В одній кімнаті хати жив дяк-учитель, у другій школярі займалися за довгим столом, а хто не поміщався, то сидів на підлозі. Приходить до школи належало із в'язкою підготовлених для биття вишневих різок. До середини XVIII століття церкви в Кирилівці та Моринцях були греко-католицькими, але ж і православна школа в Україні використовувала саме езуїтські традиції навчання.

Оксана, жінка не надто розумна, до того ж сварлива, у новій сім'ї завзято втілювала класичний образ мачухи, тож новоривистому та язикатому Тарасові діставалося від неї більше за інших. Він до того ж лупцював її молодшого на два роки сина Степанка. Жахливою кульмінацією цієї ворожнечі став випадок, коли в постояльця-москаля було вкрадено три злотих, тобто сорок п'ять копійок. Мачуха вказала на Тараса як на винуватця. Тарас заперечував, однак, відчувши, що його

битимуть, спромігся втекти і три дні ховався в занедбаному саду, підготовуваний сестрою Іриною. Проте мачушині діти вистежили втікача. Вдома його зв'язали й почали сікти різками, допитуючись, куди подів гроші. Сік майстер своєї справи, відомий в селі як «великий кат» рідний дядько Тараса по батькові Павло. На другий день тортури різками Тарас не витримав, сказав те, що від нього вимагали, але не зміг, природно, показати в саду, де закопав украдене. Його знову почали сікти... Нاپівживого замкнули в коморі. Мачуха продала спідницю його покійної матері й повернула постояльцеві три злотих. А згодом з'ясувалося, що гроші вкрав мачушин син Степанко...

Як хотілося б дізнатися, що Григорія Івановича під час цього дикого і ганебного знущання з його дитини не було вдома! Але він не зумів або не побажав захистити сина. Хлібороб і стельмах, Тарасів батько підробляв ремеслом чумака, а фактично візництвом. Щоб пом'якшити ситуацію в родині, батько почав брати Тараса із собою в дорогу. Так хлопчик, звільнений на той час від школи, розширив свій кругозір, доїхавши на батьковому возі навіть і до Єлисаветграда Херсонської губернії.

В одній із таких поїздок Григорій Іванович захворів і після тривалої хвороби помер у березні 1825 року. Відомі слова його усного заповіту: «Синові моему Тарасові зі спадку мого нічого не треба. Він не стане звичайною людиною: з нього вийде або щось дуже добре, або великий ледар. Для нього мій спадок нічого не значить, тому що нічим йому не допоможе». Тихий, скромний і, мабуть, релігійний, батько Тараса виявився людиною проникливою.

Після смерті Григорія Івановича його брат Павло (той самий «великий кат») вирішив взяти сироту до себе, щоб той за хліб улітку пас свині, а взимку допомагав наймитові, але Тарас недовго пропрацював у дядька-благодійника. Причиною була не тільки образа. Зі спогадів Павлова сина Петра випливає, що Тарасу, як і його батькові, землеробська праця не припала до душі.

Повернувся Тарас до батьківської хати, а там нова біда:

мачуха Оксана злюбилася з молодим, двадцятичотирилітнім дяком-учителем Петром Богорським, і тепер щасливі коханці, виставивши за поріг сліпу Тарасову сестру Марусю, піячили без свідків. Однак Тараса несподівано було обласкано дяком: той узяв його до школи наймитом і «консулом», фактично своїм помічником. Тепер уже Тарас сік щосуботи інших школярів, при цьому, як розповідав поет згодом на Аральському морі штабс-капітанові Олексію Макшееву, не соромив брати хабарі гостинцями – їстівними, зрозуміло. До цього часу Тарас завчив уже напам'ять увесь Псалтир, ось і читав його замість дяка над небіжчиками, з винагородди отримуючи десяту копійку, й вони обидва з Богорським голодували, якщо небіжчика в селі довго не траплялося. В автобіографічному листі до редактора «Народного читання», надрукованому 1860 року, Шевченко згадував: «Дячок мой обходился жестоко не со мною одним, но и с другими школярами, и мы все глубоко его ненавидели. Бестолковая его придирчивость сделала нас в отношении к нему лукавыми и мстительными. Мы надували его при всяком удобном случае и делали ему всевозможные пакости. Этот первый деспот, на которого я наткнулся в моей жизни, поселил во мне на всю жизнь глубокое отвращение и презрение ко всякому насилью одного человека над другим. Моё детское сердце было оскорблено этим исчадием деспотических семинарий миллион раз, и я кончил с ним так, как вообще оканчивают выведенные из терпения беззащитные люди, – мстостью и бегством. Найдя его однажды бесчувственно пьяным, я употребил против него собственное его оружие – розги и, насколько хватило детских сил, отплатил ему за все его жестокости. Из всех пожитков пьяницы дячка драгоценнейшею вещью казалась мне всегда какая-то книжечка с кунштыками, то есть гравированными картинками, вероятно, самой плохой работы. Я не счёл грехом или не устоял против искушения похитить эту драгоценность и ночью бежал в местечко Лысянку».

У Лисянці підліток влаштувався учнем до маляра-диякона, але витримав тільки три дні. Тоді подався він до Тара-

сівки до дяка-малюра, іконописця-самоука, прославленого в околиці образами великомученика Микити та Івана-Воїна. Той, однак, вивчивши долоню Тараса, не виявив не лише здібностей до мистецтва, а й талантів бондаря чи шевця.

Цей «дяк-хіромант», як назвав його Шевченко, помилився. Сирота і без будь-якої науки починав уже пристойно малювати, в усякому разі, односельці довго пам'ятали, що його малюнки на грубому сірому папері, які зображували солдатів і бойових коней, були приклеєні на стіни хати Тарасового шкільного товариша Гончаренка. Про те, як він тішив тоді свої творчі інстинкти, Шевченко згодом згадував у віршах:

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака –
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге – та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І визерунками з квітками
Кругом листочки обведу.
Та й списую Сквороду
Або «Три царі со дари».
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу.

Прикрашав Тарас сторінки свого рукопису, наслідуючи оздоблення українських стародруків, а переписував, звичайно ж, не філософські трактати Григорія Сквороди. Розповідаючи в «Княгині» про те, як покидав Кирилівку шкільний дяк, ним названий «Совгиром-слепым», Шевченко пригадав, що той, збираючись у дорогу, взяв у руку «тетрадь із синей бумаги с сквородинскими псалмами». Це були пісні з «Саду божественних пісень», і з цього зошита, безсумнівно, випросивши його в дяка на час, переписував якісь пісні для себе Тарас. Кант «Три царі со дари» виконувався у складі вертепної вистави, він походить, через польське посеред-

ництво, від латинських різдвяних канціоналів. У плані культурологічному творчість Тараса-хлопчика, переписувача (а водночас і вдумливого читача) цих текстів, була виходом за межі усної традиції та прилученням до літератури, нехай тоді вже застарілої, але все ж ближчої до тодішньої сучасності, ніж візантійська за походженням «Мінея», яку щонеоді читав його покійний батько.

Треба сказати, що пуританської моралі Сквороди норовливий його учень не перейняв. Дорослий поет виправдовує своє дитяче злодійство бідністю. В одного дяка вкрав п'ятак, іншого відшмагав різками й пограбував, забравши друковану книжку. Як бачимо, хлопець не був законослухняним, проте якщо дорослим, визнаючи цей свій гріх, незворушно прощав його собі, то так само було й у дитинстві. Яскрава прикмета самостійності мислення юного індивідуаліста! Але тоді доведеться визнати, що й у горезвісній справі про три злотих мачуха мала підстави підозрювати, що вкрав їх Тарас...

Коли повернутися до поетичної історії походу на пошуки залізних стовпів, що підпирають небо, то варто придивитися до такої деталі. Хлопчина думає: «сьогодня одурю Микиту (брата), скажу, що я видел железные столбы, те, что подпирают небо». А благополучно повернувшись до Кирилівки, він розмірковує: «Катерину можно б одурить... нет, я и ей не скажу ничего». Обдурити, містифікувати своїх рідних вигадкою про знайдення міфічних залізних стовпів збирався маленький мислитель – і що ж це, як не ранній прояв нестримної та байдужої до умовностей фантазії, без якої не стати б йому ані поетом, ані художником?

А інтелектуальний потенціал у хлопчика просто неймовірний: серед усіх різок, втеч, «консульта», голодувань і безсонних ночей над небіжчиками він завиграшки вчиться читати, долає Псалтир і ніби мимохідь опановує письмо. Якщо вважати, що рання пристрасть є ознакою геніальності, то це стосується й Тараса: ще обірваним підлітком, із «нечистю» в нестриженій голові, босоногий влітку й узимку, він мав ніжні почуття до сусідської дівчинки Оксани Коваленко.